

Illyés Gyuláról szólván

A huszadik század a költők ideje volt. Hazám alkotóiról szólok most. Ady volt a kapunyitó. Olyan időben, amidőn a mi országunkban a szaktudományok jelentős része inaséveit járta. A költő arra kényszerült, hogy tennivalóink ezermestere legyen. Illyés Gyula több helyen szól e jelenségről. Például arról, hogy iskolatársai villany- vagy útkarbantartási ügyekben megkeresik: szólj, Gyulánk a hivatalnak, rád hallgatnak. A költő tudta, hogy az ilyen kérés a régmúltból ered, egy rossz felkészültségű korból. Amikor a hivatal hatalom volt, de nem cselekvő tényező. Mára a bajorvosló költészet lángja nem hunyt ki, csak lesrófolódott.

Korunk poétái versmondó maratonon vesznek részt. Egy sportfogalommal fejezik ki buzgalmukat. Azt, hogy sokan vannak versszerető fiatalok. Dicsérem ezt a lelkesedét. Csak arról feledkeznek meg, amit az esztétika befogadói magatartásnak nevez. A verset nem csupán megérteni kell, hanem feldolgozni is. Az intellektusnak, az érzelmi tényezőnek, az egész személyiségnek. Ha rakásra hallgatjuk a verset, unalomba fullad. Ha külön-külön átéljük, katarzist válthat ki, felemel. Én nem marasztalom el mégsem a maraton híveit. Beindíthatják az irodalom szeretetét. A megtisztulás folyamatát.

Illyés a prózának is mestere. Olyanféleképpen egyszerű, hogy velejeig nyúl a vizsgált jelenségnek és mégis világos tud maradni. Vegyük példának Petőfiről írt könyvét. A főiskolai tanárok szívesen forgatták ezt a művét. Tankönyvnek sikeresebb lett a tudományos igényű, száraz életrajzi jegyzeteknél. Nagy költőnknek nem csupán külső küzdelmeit mutatja be. A belsőket is. Az ilyesmit csak rokonlélek tudja megcselekedni. Az Illyés-próza szép magyarságú. A harmincas évek elején Nagy Lajossal részt vett a szovjet írókongresszuson. Hazatérve *Oroszország* címmel könyvet írt. Útirajzában összefoglalja kinti tapasztalatait. Kritikával természetesen. Kortárs visszhangot is kapott. Furcsát, meglepőt. Babits Mihály körülbelül ezt írta: Illyés Gyula könyvet írt egy távoli, különös világról. Én mégsem az ottani dolgokról akarok beszélni, hanem Illyés nyelvezetéről. Hibátlan magyarsággal ír. Babitsnak a legnagyobb ajándék,

KISS LAJOS (1924) kritikus, irodalomtörténész. Szegeden él.

amelyett barátja távolról hozott, a tökéletes írói magyar nyelv. Pedig akkor már forrt a világ bús tengere. Illyés kint jártában megkereste az ott élő kis rokon népeket. Gondja volt a vérszerinti rokonság számontartása. Amit később fel is róttak neki. Valamiféle kettős kötöttséget is emlegettek, vonzalmainak két-irányúságát. Egyrészt rokonságápoló, másrészt franciaországi tartózkodása idején barátságos viszonyt ápolt az ottani munkásifjúság híveivel.

Amit Illyés választása és magatartása kettősségének neveznek, voltaképpen sorszakaszok. Életünk a választások sorozata. „A” pontról a „B” pontra, „B” pontról a „C” pontra lépünk. És így tovább. Ez emberi kiteljesedésünk menete.

Illyés szellemi arcát nem lehet megalkotni valamely korai, egyetlen választása alapján. Kiteljesedett személyisége még más tényezőktől is függ. A nagyformátumú emberek nemcsak a külső körülményeik hatására alakulnak alig változóvá. Velük kapcsolatosan beszélhetünk – e sorban áll Illyés is – intellektuális, lelki, erkölcsi állandóról. Ezek genetikailag meghatározott tényezők. Ha szilárdak, a személyiség nem választ kétes utakat és irányokat. Beszéljünk arról is, hogy vannak problematikus kivételek. Sokan. Ők nem személyiségüket építik és gazdagítják. Érdekeik dúsítása a gondjuk. Ők azok, akik zászlót váltanak, és nem vizsgálják meg az ügyet, amit a zászló hirdet. Az embertől nem várhatjuk el, hogy lelkileg olyan tiszta legyen, akár születésekor. Illyés Gyula oly korban élt, amikor jellempróba volt a választás. Életútján sok vakond túrt fel gátat. Ha csalogatták kétes táborokba, paraszti okossággal túljárt a csalogatók eszén. Olyanféleképpen mondott nemet, akár Kodály Zoltán. Ezekből a „nem”-ekből a nemzet lelkiismerete sugárzott. És még más is. Hogy ők a nemzet szellemi uralkodói. Illyés Gyula különálló személyiség volt az ötvenes-hatvanas években. Mindhaláláig. Megjegyzi egyik írásában, hogy valamely fogadáson Fischer Annie elment mellette és ezt mondta: maga olyan vigasztalókat tud írni. Nem csupán az éles verseiben tette ezt. Voltaképpen kézfogás minden költeménye. Amiként a kézfogás átadja a test melegét, az ő költeményeinek „kézfogása” szellem-melegét közvetített. A nép beszédének igazságát.

Németh László ír valamely tanulmányában arról, hogy várja a huszadik századi Petőfi megjelenését. Aki már nem az egyszerűség hangja csupán. Intellektuális népköltő lesz. Azt mondjuk rá, gondolati művész, akár Babits. Erős szellemmel dúsított nyelven ír. Nem lép ki a népi életkörből. Csak annak mondanóját emeli meg. Ez a várt nép-poéta Illyéssel megjelenik. Nem véletlenül választja mesterének, barátjának Babits Mihályt. Közel hozta egymáshoz őket, hogy majdnem földik voltak. Igaz, Babits bíró származék. Az úri élet kellekei vették körül és óvták is. Katolikus hívő lélek volt. Illyés Gyula pusztai cselédek gyermeke, „szabad pacsirtás” lélekkel tudott élni és tanulni. Rokonai nehézsorsú, röghöz kötött uradalmi cselédek voltak. De lelkükben élt a magasabbra vágyódás. Gyula a kiemelkedéshez szárnyakat és belső költői buzdítást is kapott. Igaz, az úri Babitstól életforma árok választotta el. Ám a szellemek rokonsága sasröptű. Nem ismeri az árkok szélességét és mélységét. Így talált egymásra a huszadik század két nagy költője. Kezdetben mester és tanítvány, később

fej-fej mellett működő alkotó. Babits erősen gondolati, a népi elem inspiráló mozzanat művészetében. Illyésnek, az uradalmi paraszti munka, tapasztalat és verejtékes fáradság. Szülei és rokonai küzdelme volt a példája, és serkentői is lettek az ifjú költőnek.

Egy alkalommal Illyés Babits *Jónás könyvét* magyarázta. A szerző felolvasta költő barátjának ezt a művét. Illyés szerint, voltaképpen, alkotója perszifláznak szánta a Jónás könyvét. Én semmiféle gúnyt nem találok benne. Lehet, hogy némelyeket megmosolyogtat Jónás árnyékkeresése a töklevél alatt. De van itt valami, ami nagyon fontos, hogy a katolikus Babits a református Károli Biblia képeit alkalmazza. A töklevél a Káldi-bibliában nem szerepel. Illyés semmiféle kritikai megjegyzést nem fűz ehhez a műhöz. Hallgatással ad nyomatékot a Jónás könyve már rég elfogadott megítéléséhez, hogy vétkesek közt cinkos, aki néma. Ez adja a súlyát. És ez illik Babits szellemi arcához is. Illyés Babitsban ezt a nagy tépelődőt látta. Aki nem csupán magáért emésztődött. Nemzetéért is. Ezt cselekedte Illyés is, de nála a nép súlyosabb tényező. Illyés ragaszkodása mesteréhez – ezt jelenti: a huszadik század költője, ha népi is, legyen a kor színvonalához igazodó: *entellektüel*.

Bartókra feltekint. Kodály – feltehetően – barátja. Bartók című verse talán az egyik legnagyobb műve. A huszadik század súlyos jaját-baját fogja egybe. Nem a zene bűvöletét kapjuk. A korszak helyzeteinek elemzését. Feltehető a kérdés – hát akkor a zene nincs benne? De igen. Ugyanis a zene nem csupán a hangszerek hangja. A nagy muzsikában a lét sikolt, dicsér, kér vagy vádol, rámutatván a baj fészkeire. A zene, amely csak önmagát adja, hasonlatos ahhoz a költészethez, amely szép képeket alkot, azaz mélység és forrongó mondanó nélkül. Illyés egyik írásában elmondja, hogy a gimnáziumban a tanév elején az énektanár kórust állított össze. Kiválogatta a jó hangú, jó hallású fiúkat. Őt is meghallgatta. Az első hangok után az alkalmatlanok csoportjába állította. Az iskolában ezt a bélyeget hordja mindvégig. Állítólag Petőfinek sem volt jó hallása. Ám a versritmusra rátermettek voltak. Úgy tetszik nekem, hogy a muzsika és a vers zeneisége néha messze eshet egymástól. A nagy költők botfúlúsége titokzatos jelenség. Én nem tudok rá magyarázatot. Tegyük fel még egyszer a kérdést. Mit élhetett át Illyés Gyula Bartókot hallgatva? A sorshelyzeteket, amelyek Bartók muzsikájában a népzene hatására csodálatos zenei kompozícióvá váltak. Illyés élménye, a népzene és Bartókot hallgatva, intellektuális átélés volt. Ez nem jelenti azt, hogy a muzsikához nincs köze. Hiszen a verszene mégis csak rokona a klasszikus muzsikának. Paradox jelenséggel van itt dolgunk. A fül kevesebbet fog fel, mint az intellektus. Az egész embert felkavaró katarzis elmaradhat, de tegyük föl, létezik valamiféle értelmi katarzis is. A felismerés, belátás megtisztító ereje, melyben nem az érzelem primátusa uralkodik, hanem a ráció, amely bajt és örömet kibontani képes. A megérzés kategóriája helyébe a megértés kategóriája nyomul. Ez az értelem öröme. Illyés *Bartókján* ez az értelmi öröm vonul végig, amely olyan öröm, amely az érzelmi zsarátnokot tüzzé lobbanthatja. Ez az ereje Illyés versének.

Illyés Gyula számontartotta népi elvbarátait. Sorsukat gondosan vigyázta. Az, hogy honnan jön valamely költő, író – fontos adat, de annál fontosabb, hogy hová tart. Zilahy Lajossal, aki inkább volt nemesi származék, mint népi, hajlott korukban sem felejtkeztek meg egymásról. Az Amerikába disszidált Zilahyt erős honvágy kínozza. A hatvanas évek elején csak Jugoszláviáig közelített hazájához. Ott már találkozhatott vérbeli magyarokkal és magyar szóval. Az írónak a hazai beszéd mindennél fontosabb. Magyar barátai értesültek, hogy ez, a hazáját oly igazán szerető író a hatvanas évek elején darab ideig talán éppen Újvidéken tanyázik. Illyés, a régi barát egy szalonképes deputációt szervezett. Ha jól emlékszem, hárman voltak. Illyés, az igazi barát, Sötér István egyetemi tanár, a harmincas években ígéretes fiatal író és Hermann István akadémikus, kedves emlékű barátom. Hermanntól hallottam a látogatók fogadásának néhány részletét. Zilahy kedves beszédű, attikai sóval ízesített megjegyzést tett a deputáció tagjaira. Illyésnek egy „tengerészsapkát” ajándékozott, azzal a megjegyzéssel, viseld Gyula a balatoni sétányokon. Védelmet nyújt majd, távol tartja a támadni akarót. Azt a látszatot kelti, hogy hatósági ember vagy. Emlékezhetünk még rá, hogy a költő, a képernyőn is, e sapkát viselve jelent meg. Nem rejtette, nyomatékosan adott a barátságának. Zilahy szólt Sötérről is. Nem az ő fülének szánva mondandóját. Sötér Pista erős ígéretű író volt, karcsú fiatalember. Most meg itt áll előttem egy tornatanár. Némelyek nem értik, hogy mi ebben az irónia. Csupán annyi, hogy a fiatal, karcsú Sötér megerősödött, megizmosodott. Tehát olyan lett, mint Zilahy gimnazista korában az erős tornatanárok voltak. Sötér nekem professzorom volt a szegedi egyetemen. Művelt, remek előadó, aki Párizsban is kiegészítette tanulmányait az elit tanárképzőn (Ecole Normale Supérieure). A deputáció harmadik tagja Hermann István akadémikus. A vendéglátónak ismeretlen. Ő képviselte az új alkotó nemzedéket. A minőség híve volt. Zilahy anyai ágon nemesi származék. Számos képességű alkotó. Magas körökkel is barátkozott. Egy alkalommal összehozta a népiek képviselőit Gömbös Gyulával is. Eredménye nem lett. Hacsak Móricz Zsigmond és Gömbös Gyula csipkelődését nem tekintjük annak. Zilahy olyanféleképpen volt népi, hogy úr is volt ugyanakkor. Őszintén volt népi, mivel látta igazukat. Vilálját is felajánlotta a kiválóak képzéséhez. Illyés nemes kvalitásait, mind az emberieket, mind művészieket nagyrabecsülte. Ezeremester volt a művészetben. Némelykor emelkedően haladt. Más esetben a lejtőn gyengén fékezett. Népi úr volt. Illyés igazán a rokongondolkodót becsülte benne. És azt az urat, aki ura szavának. Zilahy jellemtisztasága nem homályosodott az évtizedek alatt Illyés szemében. Ennek bizonyosságául viselte a tengerészsapkát. Igazolását annak, hogy cselekedet szerint ítélkezik. Nem a tökéletesség az igazi mérték, hanem az arra való szakadatlan törekvés.

E bekezdésben nagysúlyú barátról fogunk szólni. Németh Lászlóról. Az irodalom számos műfajában alkotott remeket. Feltehetjük a kérdést, melyik a valódi működési területe. Magánvéleményként mondom: a teoretikus. Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a huszadik század legnagyobb magyar gondolkodó

írója. Mondatai a szellem áramával telítettek. A renyhéket felrázzák. Az elme erejével bírók olvassák. És újraolvassák. A népiség nála nem evidencia. A népben van megalapozva minden valódi értékünk. Ezt Illyés tapasztalatból tudta. Amikor Németh László műveiben találkozott hasonló gondolattal, ezt érezhette: az észjárást tekintve ezt az író testvérem. Németh László sokat vitatott elméleteit nem vonta bírálat alá. Tudta, hogy a jó elmének ütköztethető gondolatokat kell kiérlelnie, hogy szikrákat vessenek. Tűzfényes teóriákat lobbantसानak. Lehet, hogy egy részük zsarátnokká csendesedik, de akkor is fénypont marad. Illyés, az okos Illyés felismerte, hogy Németh László nem a véletlenek által felkínált evidens témákhoz nyúl. Sorskérdésekhez. Ezek sohasem függetlenek a nép gondjától. Németh László a népügynek nem dogmatikus teoretikusa. Az eleven gondolkodásban hisz, amely a keményhájú gondok felnyitására képes.

Nem tudnám megnevezni, hogy Illyés Gyula hány író, költőt tekintett a népi gondolat hívének. De volt, akit hangsúlyosan annak nevezett. A többi között Veres Pétert is. Péter bácsi beszédével és fizikai megjelenésével igazolta, hogy a nép fia. Ha jól megfigyeltük, kvalitásait is felmérhettük. Illyés pontos mérlegére is ráállt néhányszor. Első benyomás, hogy szárnyas beszédű paraszt. Az erkölcscről is találtam, műveit olvasva, aforizmát. Hozzávetőleges változatot közlök itt: inkább megdögleni, mint rongy emberré válni. Féja Géza írja: a balmazújvárosi csendőrök pofozták. Amidőn a negyvenöt utáni rövid demokráciában honvédelmi miniszter lett, nem hívatta magához a csendőrőrs volt parancsnokát. És a nagyhatalmú jegyzőt sem. A régi világban az úri réteg okoskodó parasztnak tekintette csupán. Illyésnek, Veres Péternek ez a besorolása nem tetszett. Az ilyen minősítés hosszú ideig tart. A buta előítéletek nem erodálódnak. Veres Péter koporsója fölött Illyés is beszédet mondott. Így kezdte: Lángelmét temetünk.

Illyés baráti köréhez tartozott a népi eszményeket nem hirdető Szabó Lőrinc is. Értelmiségi eszményeket vallott, de a nép fia volt. Valamikor, az ötvenes években, a buta félreértés szélsőjobboldali eszmék hívének tekintette. Szabó sűrűn kiruccant a Balatonhoz. Újabb műveit is bemutatta barátjának, Illyés Gyulának. Ők is megbeszélték a vendég politikai zaklatásának ügyét. A vendéglátó néhány alkalommal azzal vigasztalta költő barátját, hogy – úgymond – neked jók a származási adataid. Hiszen apád mozdonyvezető. Tehát munkás. Erre Lőrinc két ujját fölemelve, ezt válaszolta: főmozdonyvezető. Szabó Lőrinc, köztudottan, nagy nőbarát volt. Illyés példás férj. És mégis tudomásul vette barátjának nem dicsérhető szoknyavonzalmát. És miért? Szabó Lőrinc zseniális költő volt. Egy alkalommal Móricz Zsigmond Németh Lászlóval beszélgetett. Németh Szabó Lőrincet jó költőnek nevezte. Móricz, mintegy tiltakozva, így szólt: Nem jó költő. Nagy költő. A tihanyi vendéglátó is valami ilyenfélét érezhetett. A nagyság nem hibákat elrejtő jelenség. De zsugoríthatja azok méretét. Gyerekeit nagyon szerető apa volt. Illyés méltányos volt Lőrinchez. A kiemelkedő költőhöz. Ez a cím szervezte barátságukat is.

Illyést a puszta, az alföld látta el élményanyaggal. Ebben az esszében nem a költő verseinek elemzésére vállalkozik. Lényének megvilágítására. A mindennapi ember, a sokaság nem csupán átlagost termel. A történelem, a művészettörténet sok bizonyítékkal szolgál arról, hogy mélyük nemcsak a hasonlók szülőhelye. Goethének szabó volt az édesapja. Rousseau-nak órás. Petőfinek székálló legény, Illyésnek pusztai kovács.

És Shakespeare? Nem tudom, milyen mélyről jött. De nem is fontos. Az a csodálatos, amivé lett. Sokrétúsége, dús közlendője mond valamit lényéről. Petőfi azt írja, ő a teremtés fele. Ha ez így van, akkor a népnek a szava is. Szellemének magassága pedig azt közli, hogy feljebb nincs tovább. Az emberiség költői megnyilatkozása. Mindenkihez szólván. Elsőrendűen a néphez, mivel működése idejében ők voltak többségben.

Márai Sándor naplójában olvasom, hogy úgy fürkészi az élő magyar irodalmat, hogy ebben az alkotói bolyban talál-e neki tetsző barátot. Végigpásztázva a tollforgatókat, egy megfelelő emberre, költőre bukkant: Illyés Gyulára. Mellette szól, hogy okos, hogy sokat tud, hogy ismeri az irodalom kicsi és nagy ügyeit. Tökéletes beszélgető partner lenne. De van valami, ami e barátság létrehozása ellen szól. Márai Sándorban erős volt a városi életforma tisztelete, a polgári eszmények ápolása. Egyszóval: ízig-vérig polgár volt. Valamely naplójában írja meg azt is, hogy két jelenséget nem szeret: a parasztságot és a filmes szakmát. Furcsa párosítás. Az első „nem szeretem” Illyésre is vonatkozik. Lehet, hogy ez hiúsította meg barátságuk kialakulását. Lehet, de nem biztos. Feltehető, hogy Illyés barátaitól csak a szívbeliséget várta volna el. Ezt a keveset. Ezt a legtöbbet.

